

РОМИ СРБИЈЕ У ХХІ ВЕКУ

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
КЊИГА 109

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SPECIAL EDITIONS
Book DCLXXXVIII

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
Book 109

COMMITTEE FOR THE STUDY OF THE LIFE
AND CUSTOMS OF THE ROMA

SERBIAN ROMA IN XXI CENTURY

Accepted for publication at the 9th Session of the Department of Social Sciences,
held on November 7, 2017, after being reviewed by Academicians *Tibor Varady*,
Professors *Sreten Vujović*, *Dragoljub B. Đorđević*, *Tamaš Korhec*, *Sanja
Zlatanović*, PhD, *Svetlana Ćirković*, PhD and *Božidar Jakšić*, PhD

E d i t o r
Academician
TIBOR VARADY

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига DCLXXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
Књига 109

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

РОМИ СРБИЈЕ У XXI ВЕКУ

Примљено на IX скупу Одељења друштвених наука 7. новембра 2017. године
на основу рецензија академика *Тибора Варадија*, професора *Сретена
Вујовића*, *Драгољуба Б. Ђорђевића*, *Тамаша Корхеца*, др *Сање Златановић*,
др *Светлане Турковић* и др *Божидара Јакишића*

У р е д н и к
академик
ТИБОР ВАРАДИ

БЕОГРАД 2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Лектура и коректура
Невена Ђурђевић

Технички уредник
Мира Зебић

Тираж 300 примерака

Штампа
Службени гласник

САДРЖАЈ

<i>Предговор – Тибор Варади</i>	7
---------------------------------------	---

I ИДЕНТИТЕТ И ОБРАЗОВАЊЕ

Баја Лукин Сaitовић, <i>Успешност примене афирмативне акције у образовању Рома</i>	11
Baja Lukin Saitović, <i>Effectiveness of Affirmative Action Application in Education of Roma</i>	25
Свенка Савић, <i>Формирање студентског идентитета: ромски студенти и студенткиње смештени у студентским домовима Универзитета у Новом Саду</i>	27
Svenka Savić, <i>Students' Identity Forming: Roma Students Accommodated in University Student Dorms in Novi Sad</i>	57
Зоран Таировић, <i>Промена слике о Ромима</i>	59
Zoran Tairović, <i>Changing the Perspective of Roma</i>	69
Славица Денић, <i>Промене родног идентитета и интеркултуралност</i>	71
Slavica Denić, <i>Gender Identity Changes and Interculturalism</i>	81
Драган Тодоровић, <i>Протестантизација Рома: „бити“ и/или „имати“</i>	83
Dragan Todorović, <i>Protestantization of Roma: „to be“ and/or „to have“</i>	100
Биљана Сикимић, <i>Ковачи у Санџаку</i>	101
Biljana Sikimić, <i>Blacksmiths in Sandžak</i>	117

II ЈЕЗИК, ДРУШТВЕНО ОРГАНИЗОВАЊЕ И СТАНОВАЊЕ

Марсел Куртијаде, <i>Рађање и судбина идеје о стандардизацији писаног ромског језика у СССР, СФРЈ и Србији</i>	121
Marcel Courthiade, <i>The emergence of a project of language standardization for Rromani in USSR, SFR Yugoslavia and Serbia</i>	141
Горан Башић, <i>Друштвено и политичко организовање Рома у савременој Србији</i>	149
Goran Bašić, <i>Society and Political Organization of Roma in Modern Serbia</i>	165
Владимир Мацура, Злата Вуксановић-Мацура, <i>Процес израде урбанистичког плана за неформална ромска насеља – пример Мале Губе у Прокупљу</i>	167
Vladimir Macura, Zlata Vuksanović-Macura, <i>The Process of Formulation of an Urban Plan for Informal Roma Settlements – the Example of Mala Guba in Prokuplje</i>	189

III ЈЕДАН ЕСЕЈ

Michael Simmons, <i>No More Kings</i>	193
---	-----

ПРЕДГОВОР

У овом Зборнику сабрани су радови који проистичу из циклуса јавних предавања одржаних у Српској академији наука и уметности у организацији Одбора за проучавање живота и обичаја Рома током 2014, 2015. и 2016. године.

У уводним речима за свој познати *Српскохрватско-цигански речник*, издат 1947. године, Раде Ухлик каже:

„Дабоме, стара је наша навика да потцењујемо Цигане, један ванредно бистар народ, који, гурнут у страну, непризнат и презрен, у многим земљама живи у најцрњој беди. [...] Нови погледи и нови људи одредиће, међутим, и Циганима достојно место под заједничким сунцем, где ће им се указати прилика да развију своје позитивне способности...“

Од тада (од 1947. године) имали смо многе нове и још новије погледе, имали смо и разне људе на положајима, који су били сматрани за нове људе. Питање је докле смо стигли и где су и ко су данас Роми у Србији.

Радови сакупљени у овом Зборнику наравно не дају потпун одговор на ово сложено питање, али доказују да је оно важно. Теме јавних предавања током три године (2014–2016) биле су различите, али их је повезивала заједничка фокусираност на појаве, регулативе и понашања, која су постала значајна при тражењу одговора на питање: да ли ће Роми наћи „достојно место под заједничким сунцем“?

Неколико радова настоји да критички сагледа какве ефекте (и какве шансе) имају мере у домену образовања, као што су, на пример, мере афирмативне акције; и докле се дошло у тражењу „места под заједничким сунцем“ у студентском животу. Поред статистичких анализа, дате су и процене домета појединих мера и норми. У више радова (понегде повезано са образовањем) испитује се и идентитет, показатељи идентитета и значај идентитета, као и могућа коегзистенција сачуваног идентитета и интеркултуралности. У вези са идентитетом не поставља

се само питање чиме се Роми идентификују, већ и питање како на Роме гледају други, и какви су процеси утицали на формирање идентитета (на пример, процес протестантизације).

Један од значајних радова познатог ромског научника Куртијадеа посвећен је проблематици стандардизације ромског језика, те проблема и питања који се постављају у току њеног процеса. Посебан рад је посвећен и проблематици друштвеног и политичког организовања Рома, уз критички осврт на постигнуте резултате (и непостигнуте циљеве). Значајна је пажња посвећена и једном од кључних проблема у животу Рома (и њихове тежње за једнакошћу), а то је питање становања.

Зборник се завршава једним есејом, чији је аутор Мајкл Симонс (Michael Simmons), познати борац за црначка права у Америци и саборац Мартина Лутера Кинга. Од када живи у Европи, његову пажњу је сасвим логично привукао положај Рома и изражава жестоку критику према онима који Роме виде као једну другачију врсту људи, уместо да траже решење за превазилажење изопштености. Симонс поставља питање: “Why are Roma treated as a special form of the human race, and not as an oppressed people?”

Радови у овом Зборнику доприносе томе да се створи једна адекватнија слика о положају Рома у Србији (и не само у Србији), но при томе упозоравају, да то што се пред нама оцртава не треба да схватимо само као слику, већ и као задатак.

Академик Тибор Варади

РАЂАЊЕ И СУДБИНА ИДЕЈЕ О СТАНДАРДИЗАЦИЈИ ПИСАНОГ РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СССР, СФРЈ И СРБИЈИ

Марсел Куртијаде*

А п с т р а к т. – После кратког историјата покушаја стандардизације ромског језика током 20. века, односно предлога различитих ортографских решења, прилог се бави радом аутора Марсела Куртијадеа и његових сарадника на стандардизацији ромског језика и борбом за примену у пракси „Варшавског правописа”, усвојеног на Четвртом конгресу Рома 1990. Прилог је настао на основу предавања одржаног 3. јуна 2015. у Српској академији наука и уметности у Београду.

Кључне речи: стандардизација, ромски језик, Варшавски конгрес

Чини нам се да доба кад су се људи питали да ли постоји само један ромски језик или их је више, припада праисторији: када је шездесетих година 20. века *Atlas Linguarum Europae* сакупио ромски материјал за своје дијалекатске мапе Европе, тадашњи истраживачи објединили различите говоре ромског језика и параромске говоре Шпаније и Енглеске. Угледни лингвиста Далибор Брозовић из Задра већ је о томе адекватно писао у сарајевском Зборнику радова са скупа посвећеног језику и култури Рома (Brozović/Brozović 1989).

Наравно, у контексту таквог лингвистичког незнања није било могуће говорити о стандардизацији, јер није било јасно шта је уопште требало стандардизовати. Из угла савремене ромологије постоји само један ромски језик, подељен у два супердијалекта, који представља на-

* Комесар за језик и језичка права Међународне уније Рома (IRU) и професор ромског језика и културе у *INALCO Paris-City Sorbonne*. Овај рад представља прерађену верзију рада Courthiade 2017 објављеног на енглеском језику.

слеђе око 90% Рома на земљи. Осим тога, постоји неколико параромских говора, који представљају наслеђе непуних 10% Рома, пре свега у Шпанији, Енглеској, северној Мађарској и у Бразилу.

Како су лингвисти прешли из стања потпуног незнања до јасне слике дијалекатске структуре ромског језика?

ПРВИ КОРАЦИ – ПОЧЕЦИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ РОМСКОГ ЈЕЗИКА

Мотор овога напретка била је пре свега жеља за стварање стандардног заједничког језика за све Роме света. Ова иницијатива се јавила више-мање истовремено 70-тих година на територијама СФРЈ и СССР, јер су у овим државама стандардизација других мањинских језика и развој њихове писмености били подстицај Ромима да крену истим путем. Фактички, идеја и начин стандардизације ромског језика већ су укратко поменути у предговору граматике ромског дијалекта из Словачке, из пера Антонина Калине који је написао:

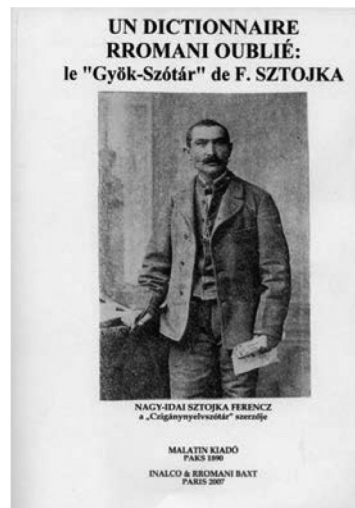
„Романи језик треба сматрати за јединствен, хомоген, који има иста права као и сви остали у истој породици. Дужност је науке да упозна овај језик у његовом изворном облику, да суштински извуче из свих наречја ромски заједнички фонд, да уклони из чистог метала нечистоће, које су се на њему акумулирале током времена као последице разних околности. Да би се постигао овај циљ, најбољи начин би био да се створи посебан ромски алфавет, на темељу научних метода и у складу са звуцима гласа и њиховим модификацијама у свим нијансама. Уз помоћ овог писма, језик ће добити све већу јасност. Поред тога, добивши властито и адекватно одело за њега, постао би приступачнији за истраживања и ослобођен од неспоразума који потичу од његовог писаног облика, за сад заснованог на писањима на локалним језицима у различитим земљама, дакле, тако неспојиво и чудновато.“ (Kalina 1882, превод аутора МК).

Нажалост, овај мудри и визионарски предлог дуго је остао без одјека.

Занимљиво је ипак поменути да је 1890. ромски виолиниста Ференц Нађ-Идаи Стојка (Ferencz Nagy-Idai Sztojka), објавио свој мађарско-ромски речник од тринаест хиљада речи, користећи мађарски правопис, иако је већ увео двоструко писано слово **R**, да би разликовао на пример, реч *bár* („ограда“) од речи *bárr* („камен“); или реч *csórimosz* („крађа“) од речи *csórrimosz* („сиромаштво“), његова ортографија је овде изворно наведена (уп. Sztojka 1890).

du pays: partout se manifeste le même esprit créateur, imposant à tous les mêmes règles. A ce titre, la langue tzigane doit être considérée comme une, homogène et ayant les mêmes droits que toutes les autres de la même famille. Il est du devoir de la science de connaître cette langue dans la forme qui lui est propre, d'extraire de tous les dialectes le fond commun essentiellement tzigane, de débarrasser le pur métal de tout l'alliage, qui s'y était accumulé dans la suite des temps et par le concours de diverses circonstances. — Pour atteindre ce but, le meilleur moyen serait la création d'un alphabet propre à la langue tzigane, reposant sur une base scientifique, conforme aux sons de la voix et à ses modifications dans toutes leurs nuances. Grâce à cet alphabet, la langue gagnerait en lucidité; de plus, ayant reçu un vêtement qui lui fût propre, elle deviendrait plus accessible à l'étude, et exempte des malentendus qui naissent de son orthographe, aujourd'hui basée sur celle des langues de divers pays, et, par conséquent, si disparate et si étrange.

Сл. 1. Из предговора Граматике Антонина Калине

Сл. 2. Фотографија Ференца Стојке

Стојкин речник има посебан значај јер је аутор у своју књигу уврстио и 25 лирских песама као илустрацију могућности употребе ромског језика за књижевно стваралаштво. Ово је, ваља истаћи, најстарији књижевни корпус на ромском језику. Овај је речник имао пре свега симболичну вредност будући да није изазвао неки значајнији интерес код шире публике. После објављивања Стојкиног речника долази до тридесетогодишњег вакуума у писању на ромском језику.

Када је у Совјетском Савезу дошло до процвата књижевности на ромском језику (1925–1938), аутори су је писали локалним системом, односно руском ћирилицом, користећи искључиво такозвани „северно-

руски“ дијалекат (*севернорусскиј диалект џыганскогo јазыка*).¹ Међутим, друге ромске групе у Совјетском Савезу ово нису прихватиле. Покушај промоције ромског језика био је завршен већ 1938. године када је Стаљин затворио све институције свих народности које нису имале своје конкретне округе или области.

Сл. 3. Први совјетски буквар на ромском језику за одрасле

Слично као у Совјетском Савезу у међуратном периоду, Мађари су седамдесетих година 20. века издали једну збирку поезије на ромском и мађарском језику. У њој су за ромски језик коришћена мађарска ортографска правила једнако као што је то било и са другим мањинским језицима у Мађарској, на пример са словеначким, када су словеначки верски текстови штампани мађарским ортографским системом.

Тек на Првом светском конгресу Рома одржаном у Лондону 1971. изнета су два кључна и конкретна радна правила за стандардизацију ромског језика:

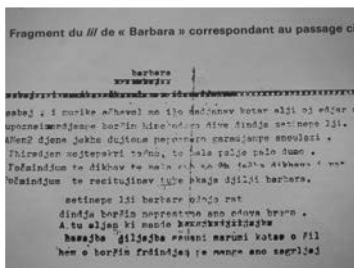
- „Ниједан дијалект није бољи од другог“;
- „Потребан нам је један заједнички језик да бисмо се споразумевали на међународним скуповима и у штампаној речи“.

¹ Иницијатор совјетске графизације био је професор Максим Сергијевски (Максим С. Сергиевский, 1892–1946), а њему су помагали Нина А. Дударова (1903–1993) и Николај А. Панково (Николай А. Панково, 1885–1959).

ДВА ПОКУШАЈА СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СФРЈ

Покрет „љила” у Србији и Македонији

Далеко од ових теоријских али корисних конгресних расправа, појавила се на терену у Јужној Србији, Македонији и другде, права страст писања поезије на матерњем, ромском језику. Већина аутора би једноставно одштампала по неколико песама помоћу писаће машине и индиго хартије: читали су на вечерима своје често наивне стихове у друштву поета вршњака и размењивали ове текстове на сусретима од града до града (Ниш, Лесковац, Приштина, Куманово, Скопље, касније Тетово, Гостивар, Струга, Охрид, Прилеп, али и Титоград итд.) Може се рећи да је то био самоникли, спонтани песнички покрет младих ромских аутодидакта – док је у Београду стваралаштво на ромском језику припадало уметничкој књижевности.

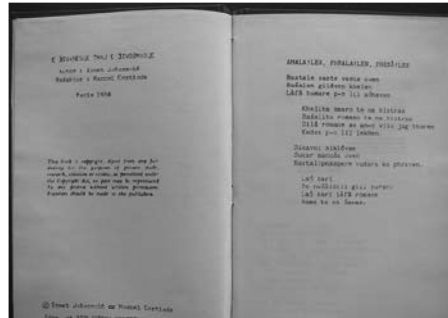
Сл. 4. Фрагмент љила „Барбара“
Гафура Рашитија

У овом су се контексту појавиле прве потешкоће везане за дијалекатске разноликости ромских говора. То су биле године када још није било теоријских одговора на питање да ли је реч о једном или више ромских језика и зато су први покушаји завршили без конкретних резултата.

Покушаји Исмета Јашаревића

Кључни моменат за решење питања о заснивању једног јединственог ромског књижевног језика догодио се у периоду 1977–78. године, када се лесковачки ромски песник Исмет Јашаревић трудио да пронађе систем писања који би одговарао двама дијалектима на којима је стварао, односно наречју своје мајке („гурбетском“) и наречју свога оца („арлијском“). Будући да се говорници оба ова говора без великог напора разумеју приликом усмене комуникације, за њега је било несхва-

тљиво да ово споразумевање престаје у писаном облику, као да прелазак текста на папир и словне знакове ствара невидљиви зид међу њима (види детаљније у: Courthiade 1982–1983).

Сл. 5. Макета прве књиге Исмета Јашаревића
(*maškarutno lekhipe*)

ИСТРАЖИВАЊА ТИПОЛОГИЈЕ ДИЈАЛЕКАТСКИХ РАЗЛИКА

Управо су покушаји Исмета Јашаревића иницирали размишљање о систематизацији разлика међу говорима. Обављена је дијалекатска анкета у сваком од наречја јужне Србије, бирајући их једноставно према њиховим прихваћеним „народним“ називима. Треба овде подвући да је у тадашњој Југославији сваки ромски говор имао посебан назив, што није случај другде, на пример у централној или у северној Европи. За формирање почетног корпуса, узели смо списак лексема Мориса Суадеша,² што нас је довело до две констатације:

а) Све разлике између истраживаних говора могу се поделити на „консеквентне“ и „неконсеквентне“ што нам је послужило као почетак типологије ових разлика, а коју смо представили касније на међународном научном скупу 1986. у Сарајеву (Cortiade 1989).³ Из тога се родила идеја да елементе, који се разликују на консеквентан начин, можемо

² Уп. Manessy-Guitton 1968; Hymes 1960.

³ Консеквентне су разлике које немају изузетка, на пример, палатализација испред предњих самогласника (у датом говору се не може наћи непалатализован сугласник /k/ испред /i/ у једној речи и палатализован /k/ у [č] или [ć] у другој речи, или лабијализован /e/ у [o] испред финалног /l/ и нелабијализован у другој речи: на пример **phirel thaj ašunol* уместо *ašunel*; једнако, ако неко каже *pilem* „пио/пила сам“, не може рећи *xalūm* „јео/јела сам“). Неконсеквентне су разлике када, на пример, /o/ прелази на [u] у неким речима, али не и у другим: *zoralo* > *zuralo* „снажан“, *morravel* > *murravel* „бријати“, док *drom* „друм, пут“, *morel* „трљати, мазати“ остају са [o], или се *kidel* развија у *kedel* „покупити“, али *kiri* „мрав“ остаје са [i]. На исти начин *khosel* > *xosel* „брисати“ пре свега у Смедереву, али *khoro* „крчар“ остаје са [kh].

писати једнако, остављајући говорнику слободу да чита онако како је научио да говори од малих ногу. Као облик писања предлагали смо да се преузме најархаичнији облик из два или више говора. Разлог је за сваког дијалектолога јасан: једна архаичнија форма може објаснити све деривате, док је далеко компликованије објаснити изворну форму помоћу једног деривационог облика: тако смо, на пример, увели писани облик речи *gili* („песма“) за следеће изговорне облике: [гиљи, ѓиљи, ђиљи, циљи, гили итд.] итд. Са друге стране, у случају неконсеквентних разлика, оставили бисмо писање сходно говору, онако како звучи у стварности, на пример: пошто нема систематске кореспонденције међу вокалима [o] и [y], рецимо, у речима *zoralo* и *zuralo* „снажан“, оставили бисмо могућност употребе обе граfiје у зависности од говора.

б) Други резултат наведене анкете била је идентификација разних изоглоса које су поделиле ромске говоре и хијерархизација датих изоглоса. Могли смо установити ову хијерархизацију, судећи по типологији ових разлика и вероватности њихове појаве у језицима света, пошто се неки еволутивни развој може јавити готово у сваком језику, док су друге специфичне и тиме одлучујуће за класификацију говора датог језика. Изоглоса која се јавила као основа целог система била је разлика у самогласнику [o] versus [e] свршетка првог лица једнине прошлог времена глагола и садашњег времена копуле: [phirdom с вар. *phirdōm*, *phirdūm*, итд.] versus [*phirdem*] „ходао сам, ишао сам“, [som с вар. *sinom*, *sinūm*, *hinum* итд.] versus [*sem*] „сам, јесам“.

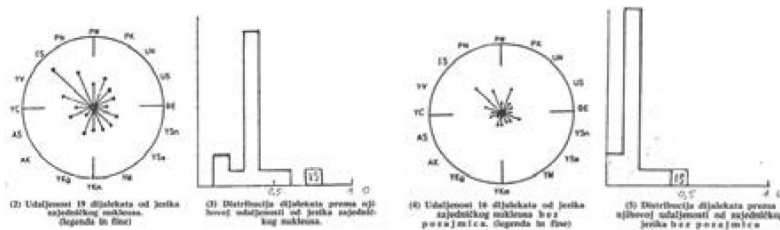
Наставили смо са анализом сакупљеног корпуса али смо овога пута круг анализираних ромских говора са простора југа тадашње Југославије⁴ проширили до Пољске, СССР-а и Италије. Сакупили смо једнако и лексеме различитих текстова почев од етнотекстова до стваралаштва познатих ромских писаца – увек у перспективи типологије дијалекатских разлика.

Дијалектометрија

Истраживање из домена дијалектометрије пружио је тачнију слику структуре односа између ромских говора. Ипак остало је основно питање: један или више ромских језика? Тада смо спроводили дијалектометријску методу и математичким путем покушали да изме-

⁴ Корпус прикупљен у Југославији обухватио је следеће ромске говоре: тхарегонски (приштовски арлијски), мохацкерски (Приштина), тхамарски (Прокупље), кхорански (Приштина), приштовски гурбетски, митровачки гурбетски, нишки гурбетски, лесковачки гурбетски, бугурциски (Обилић), габелски (Пећ и Обилић), цамбаски (Скопље и Куманово), црногорски чергарски (Убли, близу тадашњег Титограда), босански чергарски (Сарајево и грађа Радета Ухлика у његовим публикацијама и у картотеци БАНУ), конопљарски (Скопље), говори Краљева, Сурдулице, Панчева и Борче (1974–1986).

римо „удаљеност“ међу говорима. Коefицијенти су обрачунати тако што би удаљеност између говора већа од јединице значила да су дати говори посебни језици, док су дијалекти истог језика били само они код којих би њихова удаљеност била мања од јединице. Резултат ове анализе доказао је да су сви прегледани ромски говори збиља дијалекти истог језика, будући да је највећа удаљеност износила 0,7 од јединице, и то између говора синти из северне Италије и калдерашког из Москве. Ове резултате смо објавили у Пољској (Courthiade 1983) и две године касније у САД (Cortiade 1985).

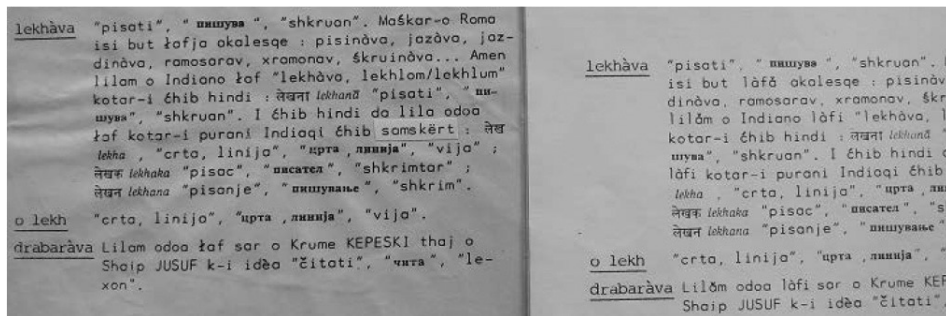

Сл. 6. Удаљеност ромских дијалеката (према студији Cortiade 1989)

Наставак рада на стандардизацији

У периоду 1975–1990. и даље смо радили на необјављеној, рукописној грађи песама Исмета Јашаревића, али смо укључили и стихове Џевата Гашија, Дисорана Зекирија, Исљама Рашитија, да поменемо само најзначајније,⁵ све до објављених уметничких књижевних дела већ у то време светски познатог песника Рајка Ђурића. Издали смо пробне свеске са предлозима правила заједничког писања, истовремено ширећи круг учесника лингвиста у овом заједничком стремљењу. У плодним дискусијама учествовали су Рајко Ђурић и Шаип Јусуф из Скопља, коаутор прве ромске граматике на ромском језику израђене по образцу професора Крумета Кепеског. У међувремену су се нашем кругу ромолога придружили поједини нелингвисти са добром медијском праксом ромског језика, као и бројни ромски студенти који су делили са нама исти циљ: Орхан Гаљуш, Љумнија Османи, Ганимета Рамадани, Руждија и Изета Сејдовић, Гордана Сејдић, Кујтим Пачаку, Драган Салковић, Шабан Иљаз и други. Учињен је велики корак када смо схватили да осовину фонолошког система ромског језика ствара опозиција јотованих и нејотованих самогласника.

⁵ У питању су следећи песници аматери: Џевад Гаши, Агим Сахити, Исмет Јашаревић, Исљам Рашити, Гафур Рашити, Бејта Бинак, Агим Чакатоли, Љумија Османи, Фикирија Фазлија, Дисоран Зекир, Селим Азиз, Јусуф Сулејмани, Илијаз Шабан, Изета и Руждија Сејдовић и многи други.

Сл. 7. Верзија из 1982. год. са словом **l̥**Верзија из 1983. год. без слова **l̥**

Све до 1983. године прихватили смо још постојање фонолошке опозиције између два латерална сугласника, које смо писали као **l̥** (за љ) и **l** (за л), док смо од 1984. године разлику, односно јотовање, везали са самогласником и означили помоћу инфлекса изнад њега: **ǰ ǫ ũ** итд.

ОДЈЕК СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ РОМСКОГ ЈЕЗИКА

Овај напредак у стандардизацији поздравили су лингвисти из Америке, Пољске, Енглеске и Француске. Године 1981. штампали смо прву у светским оквирима објављену антологију ромске поезије, која се појавила двојезично на окситанском, и касније (2014) на италијанском језику (Courthiade 1981), као илустрацију рађања новог песничког гласа у тадашњој Југославији, усред, како је тада био обичај да се каже: „истинског духовног раја развоја култура народа и народности“, мада је, додуше, у то време ромско стваралаштво заиста постигло уникатни процват у СФРЈ – без пандана у другим земљама.

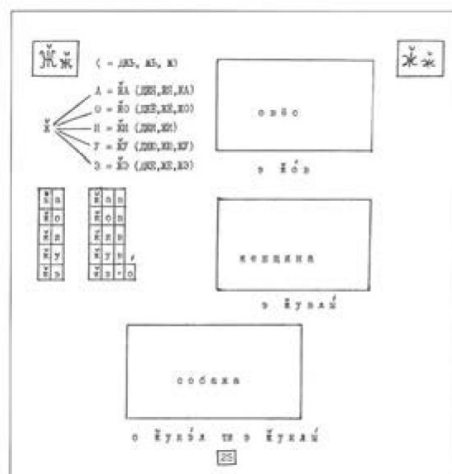
Нисмо били сами на раду у области обнављања ромске писане речи у међудијалекатској перспективи: када је француски часопис *Études tsiganes* издао први део нашег чланка 1982. године „Млади ромски песници са Косова“, открили смо с великим изненађењем чланак латвијског Рома из Москве, Лексе Мануша који је објавио и опремио коментарима низ својих стихова, пишући их заправо на такав начин да би их сваки Ром у СССР-у могао прочитати по властитом изговору и разумети по сличним принципима какви су били наши у тадашњој СФРЈ. Главни проблем, који су Роми у СССР-у имали, био је у вези са разликама у изговору неких самогласника: на пример, неке ромске групе су изговарале речи *шукар*, *машкар*, као *шукър*, *машкър*. Лекса Мануш је увек писао **шукар**, **машкар** али је додао две тачке за Роме који су изговарају свршетак као [ир], **шукӑр**, **машкӑр**, уместо да једноставно пише **шукър**, **машкър** или **шукир**, **машкир**. Други проблем су имали са

мутацијом предњонепчаних сугласника [tʃh] и [dʒ] па је његово решење било да се слова Ч^х односно Ж^ж пишу по правилу, да свако чита тако како је научио од детињства, према свом дијалекатском изговору, односно [tʃh] и [dʒ] у говорима без мутације, те [ç] и [z] у онима са мутацијом (в. Manuš 1982).

Сл. 8. Часопис JORN, прва антологија ромске поезије

Паралелизам наших подухвата је значио да су већ била сазрела времена за идеју полилекатског алфабета за ромски језик.

Сл. 9. Правопис Лексе Мануша

Језик и култура Рома (Сарајево, 1986)

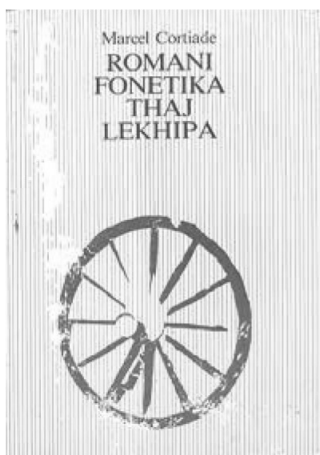
Представили смо сва ова достигнућа на међународном научном стручном скупу „Језик и култура Рома“ у Сарајеву (одржан јуна 1986). Увели смо, пре свега, опширнију типологију међудијалекатских разлика, али смо такође презентовали резултате лексичко-статистичких истраживања о удаљености међу ромским говорима, тада већ не само као међуговорну дистанцу, него и као дистанцу у односу на списак реконструисаних изворних облика, што значи без промена као што су палатализација, затварање неких самогласника итд. Мерење удаљености смо вршили паралелно – с једне стране међу говорима у чињеничном стању, наиме, укључујући рецентне позајмљенице, и с друге стране без ових позајмљеница. Приметили смо да дистрибуција удаљености представља прекидање (вид. схему), које изражава удаљеност међу говори-ма који имају самогласник [o] у свршетку првог лица једнине прошлог времена глагола и садашњег времена копуле и онима који имају [e] у овом положају.

Другу групу смо поделили на две подгрупе: без мутације и са мутацијом. Тада смо сматрали да постоје три слоја ромских наречја, пошто нисмо још били стекли увид у наречја типа [o] са мутацијом, али смо ипак оставили отворену могућност да ће се једнога дана можда наћи и таква наречја. Ово се потврдило десет година касније, кад је аутор овог прилога открио у Мађарској подгрупу типа [o] са мутацијом, и тада је већ било јасно да у ромском језику постоје два супердијалекта, један типа [o], где већина говора није прошло кроз мутацију, и други супердијалекат, типа [e], где је готово половина говора прошла ову мутацију. На ромолошком скупу у Сарајеву изнет је предлог заједничког ромског алфабета који је проистекао из рада нашег тима, а уредници Зборника су нам пружили прилику да експериментишемо тим алфабетом, уз препоруке да након сваког чланка (а било их је преко 50) направимо резиме на ромском језику у предложеном алфабету. Осим тога, увели су на крају Зборника ромско-српскохрватско-енглески лексикон неологизама, интернационализама и ретких речи употребљених у резимеима на ромском језику.

Титоградска „Фонетика и писање“

Исте године (1986) црногорска издавачка кућа „Побједа“ издала је коначну форму *Romani fonetika thaj lekhpa* („Ромска фонетика и писање“), која је већ циркулисала у јавности и пре тога била објављена у експерименталном облику само на ромском језику (уп. Cortiade 1986). У издању издавачке куће „Побједа“ читав текст био је одштампан двојезично (на левој страни на ромском, на десној страни на српскохрватском

језику). Предговор ове књиге, који је написао Шаип Јусуф, сведочи о његовој личној подршци. Снабдели смо књигу изабраном поезијом ромских аутора из различитих земаља као примере могућности коришћења заједничког начина писања свугде у Европи. Све то је чинило тек један корак на путу ка стандардизацији ромског писаног језика. Већ су били спремни услови за покушај штампања првог буквара ромског језика – који је наручила издавачка кућа „Свјетлост“ из Сарајева.

Сл. 10. Ромска фонетика и писање,
Марсел Куртијаде

Сл. 11. Први буквар ромског
језика (ван СССР)

Сл. 12. Упутства буквара на
језицима СФРЈ

IV светски конгрес Рома у Варшави (1990)

Следећи корак био је 1990. године у Варшави, уочи IV светског конгреса Рома. У данима предстојећег Конгреса одржавао се тродневни лингвистички скуп на коме је учествовало 18 стручњака, углавном Рома са ромским као матерњим језиком, и на коме се дискутовало о последњим детаљима новоустројеног облика писања након дуге међусобне кореспонденције у претходним годинама.

Велику улогу је одиграо Рајко Ђурић, који је, на пример, одбацио седмосугласнички систем ромског заједничког вокализма који је представио Марсел Куртијаде (**а е ё и њ о у**) и свео систем на само пет самогласника (**а е и о у – значи без ё и њ**). Даља истраживања су показала да је његова интуиција била сасвим правилна и да су самогласници **и** и **ё** само локалне варијанте других самогласника.

united nations educational, scientific and cultural organization
organisation des nations unies pour l'éducation, la science et la culture

7, place de Fontenay, 75700 Paris
1, rue Miollis, 75013 Paris
adresse postale: B.P. 317 Paris
téléphone: national (1) 45.82.15.90
international: (01) 45.82.15.90
télégrammes: Unesco Paris
telex: 20643 Paris
21000 Paris

référence: ED/SCH/ICM/944/89/14

6 mars 1989

Monsieur le Président,

Je vous remercie de votre lettre adressée au Directeur général en date du 10 janvier concernant l'organisation du 4ème Congrès de Romani Union.

La création de bases pour la standardisation de la langue romani est une initiative importante de Romani Union, d'autant plus qu'une telle standardisation est nécessaire pour le développement de cette langue - en tant que langue littéraire - et pour la promotion de la littérature et de la culture des Roms.

Aussi le Directeur général accepte-t-il votre aimable invitation d'envoyer un de nos spécialistes pour participer aux travaux de votre Congrès. Son nom vous sera communiqué ultérieurement, lorsque vous nous aurez précisé la date et le lieu de cette manifestation.

Avec tous mes vœux de succès pour votre Congrès, je vous prie d'agréer, Monsieur le Président, l'expression de ma considération distinguée.

Colin M. Pover
Sous-Directeur général pour
l'éducation

Ins. Sait Balic
ulica Jovana Bistrica
18000 NES

Сл. 13. Писмо подршке од стране УНЕСКА Варшавском конгресу

Скуп је гласао за систем од пет самогласника. Други допринос Рајка Ђурића је такође био значајан јер је одбацио глас [ɟ] (уп. на дијалекатском ромском: *rrëndza* „шкембе“, *palëndza* „кантар“) као саставни део ромског система предњонепчаних сугласника. Систем Марсела Куртијадеа од осам предњонепчаних (наиме са [ɟ]) био је инспирисан пре свега македонском фонологијом.

Укидање гласа [dʒ] као посебне фонеме учинило је непотребним стварање специфичне графеме за тај глас, која је требало да буде сагласна графичкој кохеренцији са писаним словом и звуком изговора слова [dʒ/z]. Тада је Рајко Ђурић за гласове [dʒ/z] предложио староиталијанско слово **z** и сви су се учесници сагласили. Развила се затим дискусија и о писању графеме **R**, и неки Роми који немају такав посебан глас у свом говору нису схватили потребу за увођењем те специфичне графеме. Остали учесници су заузели потом две позиције: или за увођење графеме **R** са дијакритичким знаком (нпр. **Ṛ**, **Ṙ**, **Ṛ** итд.), или за двоструку (дуплу) графему – **Rr**.

Сл. 14. Фотографија учесника на конгресу

На крају, Одбор је изгласао употребу дуплог **R** (**Rr**), за коју је постојала већ дуга традиција, полазећи од првог речника који је икад написао један Ром-лексикограф (односно, већ поменути речник Sztoyka, 1890). Други аргумент за писање дуплог **R** (**Rr**) је било то што се тај глас може чути на почетку имена националне припадности – *Rrom*. Уколико би новинари и научници, припадници већинских народа, хтели писати правилно, биће им лакше да пишу дупло **RR**, док би им било јако тешко писати рецимо *Ṛom* или *Ṙom* помоћу слова **R** са дијакритичким знаком. На крају скупа 17 учесника је потписало „Декларацију о заједничком ромском алфabetу и његовој полилекталној употреби“. Декларацију је потписао и професор Виктор Коптилов из Украјине, шеф делегације Унеска на ромском конгресу и директор програма *Linguarom*.

Да поменемо и да је Колин Пауел (Colin Powell), заменик генералног секретара Унеска, у два врло срдачна писма поздравио Конгрес и иницијативу за стандардизацију ромског језика на светском нивоу.

Звук и његова вредност (фонем) – илустративно представљање

За педагошке потребе од 2002. године користи се поређење изговора, односно звука – који се може чути у више варијаната, у зависности од наречја, са предњом страном новчића евро – која такође има више варијаната у зависности од државе (са десне стране илустрације).

Сл. 15. Илустрација различитих изговора ромских фонема

Слично томе, фонем, односно фонолошка вредност (на ромском *ahor*) – која је јединствена за сва наречја независно од говора, може де се упореди са другом страном новчића од једног евра – она је иста за целу еврозону, без обзира на државу (са леве стране илустрације).

Реакције на Варшавски конгрес и усвајање ортографског система ромског језика

Убрзо после Конгреса румунско Министарство образовања и технологије увело је у државни школски систем учење ромског језика и писања на основу правила Варшавске декларације. Ова Уредба важи све до данас и можемо истаћи да је за протеклих 25 година њеног важења скоро пола милиона младих румунских Рома прошло кроз процес учења матерњег ромског језика и културе (данас просечно 30.000–35.000 годишње).

Године 1992. европска комисија је одлучила да штампа први ромски буквар према „Варшавским правилима“, док је Савет Европе преузео на себе обавезу да дистрибуира тај буквар у различите европске земље заједно са приручником, као упутством за његову употребу, на бројним језицима: енглеском, француском, шпанском, словачком, мађарском, румунском, српском и албанском. Заједничко ромско писање и читање проширило се и до Италије, Француске, Шпаније и Македоније. У Македонији је Љатиф Демир штампао неколико књига и часописа по већ установљеним међународним правилима.

- Sa šukar kodova so kěrdān manuša, šukar tu amen ašikěrdān sar -
 Numa, vakėr amenge kotar tuke kodobor love te phere i sinia, a? Me sar so zan
 te phande agor e agoreca.
 - Eh, mire dostlalen, nane te patān so mangle ulo. Anglo disavo dive me
 thaj vov, mangindo te del man dumo, dendā man jekh čaro, numa magikano
 trubul te čhivav kodova čaro ki sinia thaj trubul te vakėrav nekobor magikane
 pherdi xabenca - jekhfarestar vakėrdā oleske o čororo.
 E dostia dikhle pumen maškar peste, asandile thaj puče panda e čorore
 - Haj te dikha čaće si kodova so vakėreca ja pale nane čaće? - pučā jekh
 O manuš te sikavel oenge, leā o čaro, čhivdā ki sinia thaj akhardā:
 - "Šanger taštezm"!
 Thaj jekhfarestar i sinia pherdili bute xabenca. Sa e manuš ačhile bika
 ačhavde ko čudo.
 - So ulo tumenge? - pučā o manuš- len thaj xan akana, sa kodo si tuman
 O xabe gelo ponadari pali ekvaš irat. Šukar, numa kana avilo vaht te
 mangle te čoren olearar o čaro. Te na dikhel o čororo, ačhavdē jekh aver ča
 magikano.
 Kana vov bičhaldā olen te zan pumenge, o čororo peskere rimnača thaj
 te xal maro. Leā o čaro, vakėrdā o magikano lafi, numa ki sinia na iklovelas
 kodova pale duj-trin fare, numa sa sas bi baxtagoreskoro. Tadan dikhlā so kěro

Сл. 16. Пример из књиге Љатифа Демира
 штампане заједничком ортографијом

Етапе распрострања Варшавског стандарда могу се представити
 на следећи начин:

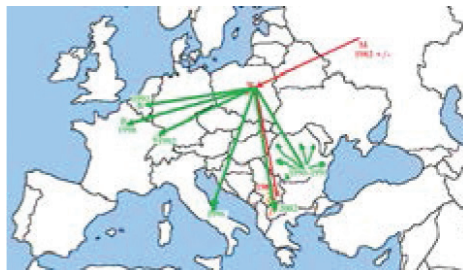
Сл. 17. Постанак стандардизације у
 СФРЈ (1980)

Сл. 18. Сусрет југословенског пројекта
 са предлозима из Русије (1990)

Сл. 19. Ширење алфавета у Румунији
 (1990–91)

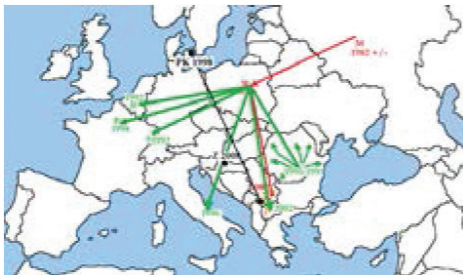

Сл. 20. Даље ширење у Европи (1992.
 до данас)

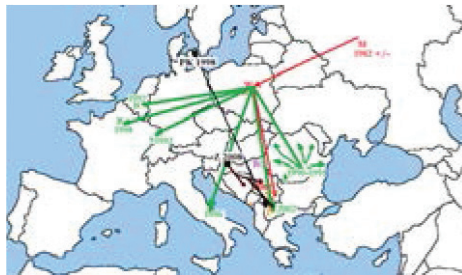
У 2008. години ипак је дошло до неочекиваног обрта у Хрватској, када је председник удружења „Кали Сара“, Вељко Кајтази, замолио језичку комисију Међународне уније Рома (IRU) да лекторише и

поправи његов хрватско-ромски и ромско-хрватски речник, што је и учињено. Нажалост, по сведочењу самог Кајтазија, на њега је вршен притисак да се „цигански језик“ из Хрватске штампа само на хрватској латиници. Не оспоравамо да је хрватска латиница адекватан правопис за хрватски језик, али сматрамо да хрватска латиница није адекватна за ромски језик те да представља покушај постављања баријере између „својих“ Рома и Рома из других држава од стране локалних ауторитета, утолико више што је ромско питање често предмет манипулација уочи приступања држава Европској унији.

Нажалост, иста се тенденција појавила и у Босни и Херцеговини.

Сл. 21. Постанак призренско-данског отпора (1998)

Сл. 22. Ширење сепаратистичких алфабета и хрватско-босанског отпора (2008) на терену бивше Југославије + Данска
(Z = Загреб; РК = Призрен–Данска)

Следећи инцидент изазвао је Љатиф Демир одуставши од прихваћеног међународног стандарда, који је иначе сам раније био увео у Македонији, и почевши да примењује хрватску ортографију да би олакшао рад са ромским језиком невладиним организацијама, без обзира на последице по европске димензије ромског језика, а да би истовремено задовољио извесне хрватске политичаре. Организовао је и специфичну стандардизацију ромског језика за државе некадашње Југославије на основи хрватског система писања, без обзира на то што се ово писање не разликује нимало од првих ромских текстова штампаних спонтано одмах после Другог светског рата уобичајеним хрватским писмом, као што је то, на пример, код Радета Ухлика.⁶ Не постоји нити једна разлика у односу на данашњи хрватски правопис осим мож-

⁶ За ромологију у некадашњој Југославији важан је рад академика Радета Ухлика из Сарајева, пре свега као скупљача ромске језичке грађе и усменог стваралаштва Рома. Међутим, Ухлик никад није имао за циљ стандардизацију ромског језика: његов рад се ограничавао на лингвистичке описе у којима је ромски језик третиран само као грађа за научна истраживања. Раде Ухлик се никада ромским језиком није бавио из перспективе његове могуће употребе у књижевним или интелектуалним делима.

да употребе групе **ya** уместо **ija** (**Marya** уместо **Marija**). Овај систем је прихватило и неколико српских Рома који не познају историјат и узроке наведеног сепаратизма. Углавном, ниво расправа о овој наводно „новој“ стандардизацији је био изузетно низак, јер је коришћен аргумент да су слово и фонем иста ствар, а да се слова **q** и **ç** налазе искључиво у албанском алфабету. Захваљујући субвенцијама различитог порекла успели су да издају неколико брошура и декларација, од којих су неколике потписане од стране Рајка Ђурића, бившег учесника у међународној стандардизацији ромског језика и два пута потписника Варшавске декларације (први пут као један од њених аутора и други пут у другом посебном документу, као председник Међународне уније Рома). У наведеном периоду, кад су се ове локалне промене дешавале, Рајко Ђурић је био озбиљно болестан, али је по свом опоравку, писмено подржао варшавски систем писања.

Косовски приступ

Наравно, никако се не може пренебрегнути чињеница да је Србија била дуго изолована од света услед блокаде и тадашњих међународних санкција, и то баш у најзначајнијим годинама европске афирмације ромског језика. Тада су се у Србији појавили унутрашњи конфликти око ромског писма, јер су неке неромске групе у Новом Саду форсирале ћирилицу. Истовремено су била утицајна и мишљења неколицине косовских Рома, пре свега Ибрахима Елшана и Селaxedина Кријезија (обојица из Призрена) који су предлагали примену поједностављеног облика албанског алфавета. Ови, лингвистички аматери покушавали су – и даље покушавају – да наметну ромском језику 'поједностављен' облик албанског алфавета – који никако не одговара ромској фонетској структури. Да наведемо само један пример: пошто локални дијалекти не разликују *h* од *ç*, нити *h* од *ç* на српском односно *q* од *ç*, нити *gj* од *ch* на албанском, Елшани и Крујезији су одлучили да избришу ову разлику у свом стандарду! Ко би прихватио да се на српском пише: *Рећи ћу ти две рећи* односно: *Речи чу ти две речи*? Јесте, локални Роми имају тенденцију, под утицајем локалне неромске околине, да мешају два типа праскавих, али би било апсурдно да се у европски стандард уведе таква ентропија.

Трећи Призренац, Љуан Кока, сложио се да се српским Ромима наметне друкчија латиница него што је код осталих европских Рома. Поменули смо већ горе покушаје спречавања међународне писане комуникације, а можда у циљу опструкције афирмисања заједничког ромског језика. Таква би афирмација, из страха ксенофобичних политичара, наводно водила до признавања ромске нације и појављивања извесних ромских политичких снага на европској политичкој сцени

– што је њихова већ укореењена фобија. Поред њих, појавили су се и други гласни полемичари, који су, као на пример у Прешеву, такође без утемељених аргумената, промовисали хрватску латиницу као ромско писмо. Сви су ови псеудојезичари узурпирали немали простор на интернету својим испразним и гласним полемикама, али нико од њих до сада није написао ни један једини озбиљан есеј, студију или стручну анализу на тему ромског језика и ромског писма. Тим субверзивним наступима они једино иду на руку, дају изговор и оправдање, свима којима одговара да ромски језик и последично сами Роми остану на ивици друштва, или чак да ишчезну препуштени токовима историје. Због ових непогодних услова, напредак је текао веома полако, споро и тешко и све до данас остали су трагови ових сукоба, узрокованих незнањем и себичношћу особа укључених у дискусије и одлуке. Наше је мишљење да је узрок оваквог стања трагичан мањак стручности и одсуство елементарне етике националне саборности самих припадника ромског народа.

У својој књизи „Две културе” Чарлс П. Сноу је истакао „неписменост научника, која у науци одговора немогућности да се позитивно одговори на питање ’да ли умеш да читаш?’ у свакодневном животу” (Snow 1959: 15–16). У нашем случају је ситуација још гора, јер чак потпуно неспремни људи диктирају одлуке које нису у корист Рома већ извесних политичких странака.

Технички напредак који је користио заједничкој ромској абецеди

Док су се језички аматери свађали у Србији, *Microsoft* је увео у своје системе цео ромски алфавет, укључујући нормално прејетоване самогласнике *ă ă ĩ ă Ń*, слово *z* итд. Друга фирма, *Glossiconsulting*, произвела је програм „EuroUniv“, којим се може веома једноставно писати на ромском (као и на 50 других језика) на сваком рачунару.⁷ Већина европских Рома користи тај програм, али информација о њему као да још увек није стигла до Рома у Србији.

Данашња ситуација у Србији

Данас у Србији ситуација и даље изгледа тужно: и даље се свађају групе које захтевају свака своју варијанту писања на ромском језику, односно ћирилицу и хрватску латиницу са словом у уместо *ij* у Војво-

⁷ О програму „EuroUniv“ се може читати у чланку „Од главе вола (наиме од слова *alef* – *κ*) до управљачког програма „EuroUniv““ (Загреб, 2011), доступним на сајту <http://s314953002.onlinehome.fr/marcel-online/pdf/2011-SR-zbornik.pdf>

Сам програм може се преузети бесплатно са интернета: www.red-rom.com у 4. секцији увода.

дини, а постоји више локалних варијаната на југу Србије, па наравно и заговорника варшавског алфабета у „београдском кругу“ који је тако издао неколико наслова: три речника Бајрама Халитија, неколико верских књига, као и неколико издања лектире, уџбеника итд.

Очигледно је да решење није више у рукама стручњака, научника, лингвиста и стандардолога, него – политичара без минимума потребног знања у датој области лингвистике. Решење не зависи од рационалних, научно утемељених одлука него од политичких одлука, често под притиском лобија, који имају своје интересе и без додирних веза са заједничким интересом – поштовањем равноправности и разноликости у друштву. Није пријатно констатовати да судбина језика којим говори око пола милиона Рома у Србији, па и 15 милиона Рома на свету, постаје већ шири друштвено-политички, чак и филозофски проблем. Решавање фундаменталних животних питања једног народа, као што је то судбина његовог језика, изложено је великим опасностима када у позадини сцене о њима одлучују наводно „демократски“ изабрана (а фактички арбитарно *именована*) тела неупућених и незабринутих „представника“. Ако пропадне свако уздање у процват ромског језика и модерне културе Рома у Србији, барем ће се јасно знати узроци.

ЛИТЕРАТУРА

- Brozović, Dalibor; Dunja Brozović-Rončević (1989). „Sociolingvistički aspekti standardizacije romskoga jezika“, *Jezik i kultura Roma*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 223–237.
- Courthiade, Marcel (1981). *Jove poësia ròm*, *Jorn*. Nr. 12 – St Julian de Peirolás, 5–43. Проширено издање: *Poeti rrom dei Balcani (con testi originali in lingua rromani e trad. in occitano ed italiano)*, Ostana, 2014.
- Courthiade, Marcel (1982–1983). „Jeunes poètes rroms de Yougoslavie“, *Études tsiganes*. Paris, nr 3, 4–12; Nr. 1, 2–9.
- Courthiade, Marcel (1983). „Sur le problème de l’unité des parlers rromani“, *Studia Indo-iranica*, Kraków, 15–24.
- Cortiade, Marcel (1985). “Distance between Rromani Dialects”, *Journal of the Gipsy Lore Society. North American Chapter*. Nr. 8, Silver Spring, 1–6.
- Cortiade, Marcel (1986). *Romani fonetika thaj lekhpa/Romska fonetika i pisanje*, Titograd: NIO „Pobjeda“.
- Cortiade, Marcel (1989). „O kodifikaciji i normalizaciji romskog jezika“, *Jezik i kultura Roma*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 205–221.
- Courthiade, Marcel (2017). “The emergence of a project of language standardization for Rromani in SFR Yugoslavia and the USSR”, *Minority languages in education and language learning: challenges and new perspectives* (J. Filipović and J. Vučo, eds), Belgrade: Faculty of Philology, 483–519.

- Hymes, D. H. (1960). "Lexicostatistics So Far", *Current Anthropology* Vol. 1, No 1, Chicago, 3–44.
- Kalina, Antoine (1882). *La langue des Tsiganes slovaques*, Poznań.
- Manessy-Guitton, Jacqueline (1968). „La parenté généalogique“, *Le langage* (dir. André Martinet), Paris, 814–864.
- Manuš, Leksa (1982). „Poésie tsigane“, *Études tsiganes* Nr. 3, Paris, 1–3.
- Snow, Charles Percy (1959). *The two cultures and scientific revolution*, Cambridge University Press.
- Sztoyka, F. (1890). *Un dictionnaire rromani oublié: le „Gyök-Szótár“ de F. Sztoyka – Paks, 1890 & Paris, 2007.*

ПРИЛОГ

Десет начела стварања заједничког ромског језика

(из закључака научног скупа

ЈЕЗИК И КУЛТУРА РОМА – Сарајево 1986)

1. Ниједан дијалекат није бољи од других дијалеката, али нам је потребан нормализован централни језик којим бисмо говорили на конгресима и писали у међународним листовима (решење Првог светског конгреса Рома, Лондон, 1971).
2. Лексичко-статистичка истраживања потврђују да ромски говори нису засебни језици него дијалекти једног језика. Чим су ромски говори у блиским међусобним односима, имају доста широку заједничку базу која може служити као ослонац централног језика.
3. Централни језик има говорни и писани облик. У писаном облику користе се сва средства да се истакне оно што је заједничко међу говорима и да се што мање бележе ирелевантне црте које разликују говоре и ометају споразумевање. У говорном језику већа је толеранција форми, пошто пракса показује да разлике у мањој мери ометају споразумевање.
4. Правопис централног језика има за циљ да у писаној форми смањи међудијалекатске разлике у изговору али истовремено мора да што више поштује особености појединих говора. Тај правопис је *заједнички кодекс* писања који не изазива никакве промене у језику, него само њему прилагођава систем писаних знакова, односно *кодекс слова*. Тај се поступак зове: *кодификација*.
5. Елементе које не можемо кодификацијом свести на облик сагласан са општим језиком треба одбацити, заменити или ускладити; ова се интервенција зове *нормализација* и за њу треба основати посебну комисију.

6. Захваљујући кодификацији пишемо на исти начин различите реализације једне фонетске јединице, и онда кад се изговара различито у зависности од наречја или у зависности од њеног положаја у речи, и то консеквентно.
На пример, изговор *čhavo* у дијалекту без мутације и *šjavo* у дијалекту са мутацијом води до заједничког правописа **čhavo**, јер се графема **čh** увек изговара на исти начин, односно **čh** у дијалекту без мутације и **šj** у дијалекту са мутацијом.
На исти начин пишемо графему **g** у речи *gili*, независно од конкретних дијалекатских реализација и свако је изговара према својем говору као *gilji*, *fu.ʎi*, *đilji*, *džilji*, *djili* итд.
7. Кад ове дивергенције нису консеквентне и не обухватају све речи које садрже дату фонетску јединицу, имамо три случаја:
- а) ако су честе, остављамо оба изговора, као на пример *zoralo* и *zuralo*, *bister* и *bistar*, *sivel* и *suvel* итд.
б) можемо и да означавамо разлику помоћу дијакритичког знака, као на пример, *bora* и *boră*, *phirel* и *phirël*, **šil** и **šîl** итд.
в) ако су ограничене, језичка комисија мора одлучити за сваки конкретни лексички пример колико омета споразумевање, да ли се могу толерисати две паралелне форме или је потребно да се једна означи као не препоручена. Ова се нормализација врши у случајевима када кодификација није у стању да језику прилагоди систем слова, него се језик мора делимично прилагодити заједничкој норми.
8. Свака постпозиција (послелог циља, поседовања, места, порекла и праћења) има само један писани облик, без обзира на изговор, пошто њен положај и сандхи правила специфична за свако наречје аутоматски дају тачан изговор – на пример:

		једнина	изговор	множина	изговор
коси падеж		phrales		phralen	
циљ		phralesqe	ke	phralenqe	ge
поседовање	м.р.	phralesqo(ro)	ko(ro)	phralenqo(ro)	go(ro)
	ж.р.	phralesqi(ri)	ki(ri)	phralenqi(ri)	gi(ri)
	мн.	phralesqe(re)	ke(re)	phralenqe(re)	ge(re)
место		phralesθe	te	phralenθe	de
порекло		phralesθar	tar	phralenθar	dar
праћење		phraleça	sa	phralença	ca

Свака постпозиција почиње од специфичне постпозиционе графеме **q**, **θ** или **ç**, која истовремено врши четири функције:

- а) покрива све фонетске реализације, према наречју;
- б) означава место сандхија;
- в) информише о присуству постпозиције и олакшава читање;
- г) означава место нагласка (увек на претходном слогу).

9. За речи више-мање исте у свим говорима (као, на пример, *manuš*, *čang*, *phuv*, *luludi/luludī* итд.), правила кодификације пружају правилни писани облик.

За речи са великим разликама (као на пример *zukul/rikono*, *korr/ men*, *nakh/ruthuni*, *bagal/gilăvel* итд.) посебна комисија треба да испита сваки пример посебно и да обави нормализацију, чија су основна правила следећа:

- а) ако су све варијанте изворне ромске речи, оне се могу све сачувати, јер представљају богатство (синонимија) и вероватно ће се између њих постепено развити семантичке разлике или конотационе нијансе;
- б) ако неке варијанте нису ромског порекла, у принципу се даје предност изворно ромској лексеми, а не позајмљеници;
- в) ако су све варијанте позајмљенице а постоји једна широко распрострањена међународна реч (као, на пример, *plàno*, *rakèta*, *revolùcia* итд.) треба је прихватити и у ромском;
- г) ако не постоји таква међународна реч, комисија мора да креира израз на основу ромског језичког материјала или да га позајми из европских речника. У одређеним случајевима, нарочито на пољу културе, може се користити неки индијски корен (као на пример *pustik* „књига”, *lekhav* или *lekhavav* „писати” итд.).

10. Сва ова начела може решити само широка пракса будући да је циљ стварање солидног и адекватног ромског језика.

Пракса ће показати да ли ће се процес уједињења продужити све до сливања свих наречја у једно или ћемо још дуго гледати како се слободно развијају један поред другог сви ромски говори на заједничкој бази уз обучавања стратегије међусобног споразумевања. Обе су могућности садржане у овде представљеном пројекту.

AMARI ALFABÈTA

*Marcel Courthiade*THE EMERGENCE OF A PROJECT OF LANGUAGE
STANDARDIZATION
FOR RROMANI IN USSR, SFR YUGOSLAVIA AND SERBIA

S u m m a r y

The paper reports how Rromani common spelling arose half a century ago on the territory of Southern Serbia in SFRY, when young Rroms began to write poetry, under the influence of other minorities and of the federal system of plurilinguism. In this context, one Rromani poet from Leskovac, Ismet Jašarević, attempted to write alternatively in his father's and mother's vernacular varieties, but noticed that, although there was a perfect mutual understanding in oral communication between speakers of the two varieties, this intelligibility was lacking as soon as these very varieties were written down. Therefore he tried to find a common writing for both of them. Thus, the question of a cover spelling was set up, with several attempts, mainly in his works, but also in Rašiti's and Gaši's verses. The solution primarily coined there was then extended to a wider area, including SFR of Macedonia, and subsequently adapted successfully to more vernacular varieties. At the same time, there was a similar attempt of cover spelling in the USSR, at Leksa Manuš's initiative, who planned an ABC-book in Moscow. Within Yugoslavia, there was also an ABC-book published in Sarajevo at "Svjetlost" publisher and a book "Rromani fonetika thaj lekhpa" printed in Novi Sad by Montenegrin publisher "Pobjeda" (both in 1986). The presentation also deals with the role played by the research around the edition of youth creation in answering the questions about the – then still unascertained – unity of Rromani, with the help of dialectometrical methods. In 1990 the 4th Worldwide Rromani Congress in Warsaw (with an important delegation from Yugoslavia) passed the Decision about the functioning of the Standard (or Integrated) Rromani Alphabet, which entered and was used shortly after in Romanian schools – with a total of 500.000 Rromani pupils who have benefited of mother tongue and culture classes since then. However, due partly to its isolation, as a consequence of the international Blocade against Yugoslavia, and partly due to internal conflicts between uneducated players, who found themselves in positions of stake holders, and various subsequent manipulations, the Common Integrated Rromani Spelling is still blocked in Serbia by supporters of Serbian Cyrillic and Croatian-type Latin spelling, although both of them are very far from the features of Rromani and their use would cut off Serbian Rroms from the European Rromani community in writing, publishing and informatics technology – that is to say in most media. It is by now too early to say if this is a well-designed plan of massive

(and racist) linguistic destruction or just the result of incompetency of organs of power.

Key words: standardization, Rromani language, Warsaw congress

Xarnes – rromanes (O-superdialèkta)

I pustikorri mothovel sar o khetano rromano lekhipe biandilo angla jekhpas-šeliberš and-i mesmerigutni Srbija and-i SFRJ, kana terne Roma lile te lekhen poezia, pal-e avere minoritetenqi modeli thaj tel-i federalo sistema bute-čhibençar. And-odova konteksto, jekh rromano poeto katar-o Leskovco, o Ismet Jašarević, zumavdäs te lekhele alternativ anda pire dadesqi aj pire diaqi endajolekte ama sig thovdäs jakh so, madikh so sine idealo halövipe and-i vakardini komunikacia maškar-e duje endajolektenqe vakärne, na sine asavo halövipe kana akala duj endajolekte sine lekhele p-o lil. Odolesθar liläs te rödel khetani grafia sol dujenqe. Adähari vazdisajlo o pučhipe jekhe „učarne“ grafiaqo thaj ov zumavdäs pire grupača ververa propozicie and-o materiali pire poezienqo ama vi e Rašitesqe aj e Gašisqe poezienqo. Kana arakhlili jekh lači solücia, e ternenqi grüpa buxlärdäs la anda avera zöne, maškar lenθe vi i Republika Makedonia, zi kana kerde adaptacia pobuderi endajolektenqe. And-o lipal vaxt iklistilo jekh miazutno zumavipe učarne grafiaqo and-i Sovietikani Unia, pal-e Leksa Manušesqi iniciativa, savo liläs te kerel jekh rromani širpustik and-i Mòskva. P-e Jugoslaviaqi bāza, jekh rromane čhibāqi širpustik sine avridini and-o Sarajëvo k-o kher „Svijetlost“ thaj jekh pustik „Rromani fonetika thaj lekhipa“ and-o Novi Sad e Crnogoraqe kheresqe „Pobjeda“ (sol duj and-o b. 1986). I pustikorri mothovel vi i röla e zantrikane rodlärimasqi pal-o avridipe e ternikane kreaciaqo karing-o pučhipe – athòska na-angledino – kobor si rromane čhibā: jekh ja but? Rodläripe kerdilo butum pal-e dialektometrijaqi metoda. And-o b. 1990 o 4-to Sasundalutno Rromano Kongrëso kidisajlo and-i Varšava (jekhe bare delegaciača andar-i Jugoslàvia) thaj liläs i decizia pal-e rromane čhibāqe standardone (ja integruime) alfabetaqo protokòli mexanismosqo. Akaja decizia girdäs and-i pràktika nabut paleder and-e Rumuniaqe skòle – kaj zi akana sa khetanes 500.000 rromane siklövne lile klāse pal-e diaqi rromani čhib thaj kultüra. Pe bibaxt, amborim kotal katar e phuvāqi izolacia savi thavdinäs e maškarthemutne blokadaθar mamuj-i Jugoslavia, amborim kotal vi katar-o andrutne čingara maškar bisikle manuša (Roma aj gaze), save arakhle pumen e politikaqe komandençar and-o vast thaj adähari kerde ververa manipulacie – e Rromane Čhibāqi integruime Alfabetā thaj laqo mexanismo ačhile zi akana blokuime and-i Srbija nesave manušenθar save kamen te den zorāča e rromane čhibāqe i serbikani kirilica ja o kroatikano „krivopis“ – madikh so sol duj si but dur te oven malavde e rromane čhibāqe xarakteristikenqe andar-i fonologia. Šaj phenel pes so akala duj grafie si te čhinen e Srbiaqe Rromen katar-o

buxlo evroputno khetanipe e Rromenqo and-e lekhimasqi, publikaciaqi thaj informatikaqi texnologia – viz anda but mēdie. Zi akana si but agun kaj te phenas val si akava jekh šukares kerdino plāno vaš-i masivo (thaj vi rasistikani) destrukcia e čhibāqi ja amborim sadaj o rezultāto e bare rajenqe inkompetenciaqo.

Xarnes – rromanes (E-superdialēkta)

E pustikorri mothol sar o khetano rromano lekhipe biandilo angla dopaš-šelibers an-e mesmerigutni Srbia an-e SFRJ, kana terne Rroma lie te lekhaven poezia, pal-e avere minoritetenqi modēli thaj tel-e federālo sistēma bute-čhibenča. An godova kontēksto, jekh rromano poēto andar-o Leskōvco, o Ismet Jašarević, zumada te lekhavel alternativ anda pire dadesqi aj pire daqi endajolēkte no sig thoda jakh so, madikh so sas ideālo hakāripe an-e vakārdini komunikācia maškar-e duje endajolektenqe vakārne, navlōsa gasavo hakāripe kana kadala duj endajolēkte sas lekhade p-o lil. Godolesθar lia te rōdel khetani grafia sol dujenqe. Gāja vazdisājlo o pučhipe jekhe „učarne“ grafiaqo thaj vov zumada pire grupača ververa propozicie an-o materiāli pire poezienqo no vi e Rašitesqe aj e Gašisqe poezienqo. Kana arakhlili jekh lači solūcia, e ternenqi grūpa buxlārdās la anda avera zōne, maškar lenθe vi e Republika Makedonia, zi kana kerde adaptācia pobudēri endajolektenqe. An-o vipal vaxt iklistilo jekh miazutno zumavipe učarne grafiaqo an-e Sovietikani Unia, pal-e Leksa Manušesqi iniciativa, savo lia te kerel jekh rromani širpustik an-e Mōskva. P-e Jugoslaviaqi bāza, jekh rromane čhibaqi širpustik sas avridini an-o Sarajēvo k-o kher „Svijetlost“ thaj jekh pustik „Rromani fonetika thaj lekhipa“ an-o Novi Sad e Crnogoraqe kheresqe „Pobjeda“ (sol duj an-o b. 1986). E pustikorri mothol vi e rōla e zantrikane rodlārimasqi pal-o avridipe e ternikane kreaciaqo karing-o pučhipe – athōska na-angledino – sode si rromane čhiba: jekh ja maj but? Rodlāripe kerdilo butum pal-e dialektometriaqi metōda. An-o b. 1990 o 4-to Sasundalutno Rromano Kongrēso kidisājlo an-i Varšava (jekhe bare delegaciača andar-i Jugoslāvia) thaj lia decizia pal-e rromane čhibaqe standardone (ja integruipe) alfabetaqo protokōli mexanismosqo. Kadaja decizia dia an-e prāksa nabut maj palal an-e Rumuniaqe skōle – kaj zi akana sa khetanes 500.000 rromane siklōvne lie klāse pal-e daqi rromani čhib thaj kultūra. Pe bibaxt, amborim kotal andar-e phuvaqi izolācia savi thavdia e maškarthemutne blokadaθar mamuj-e Jugoslavia, amborim kotal vi katar-e andrutne čingara maškar bisikle manuša (Rroma aj gaze), save arakhle pen e politikaqe komandenča an-o vast thaj gāja kerde ververa manipulācie – e Rromane Čhibaqi Integruipe Alfabēta thaj laqo mexanismo ačhile zi akana blokuime an-e Srbia nesave manušenθar save kamen te den zorača e rromane čhibaqe e serbikani kirilica ja o kroatikano „krivopis“ – madikh so sol duj si but dur te oven malavde e rromane čhibaqe xarakteristikenqe

andar-e fonologjia. Šaj phenel pes so akala duj grafie si te čhinen e Srbiaqe Rromen katar-o buxlo evroputno khetanipe e Rromenqo and-e lekhimasqi, publikaciaqi thaj informatikaqi teknologjia – viz anda but medie. Ži akana si but agun kaj te phenas val si kadava jekh xurdikanes kerdino plano vaš-i masivo (thaj vi rasistikani) destrukticia e čhibaqi ja amborim numaj o rezultato e bare rajenqe inkompentenciaqo.